

**ЗА НЯКОИ ПРОДУКТИВНИ
ТЕРМИНООБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ И РУСКИ ЕЗИК**

*Кристияна Симеонова
Институт за български език, БАН*

**ABOUT SOME PRODUCTIVE TERM FORMATION MODELS IN
CONTEMPORARY BULGARIAN AND RUSSIAN LANGUAGE**

*Kristiyana Simeonova
Institute for Bulgarian Language, BAS*

The focus in accent of this article is placed on certain similar terminological phenomena and processes that occur in two genetically related Slavic languages. There is a significant number of these similarities and they concern various aspects of the terminological theory and practice.

Key words: term formation, terminology, structural characterization

За термини и терминология днес се говори все повече и повече. Въпросите на терминологията постепенно започват да се превръщат в едни от най-актуалните и особено важни въпроси за съвременното езикознание. Днес те представляват интерес не само за езиковедите, но и за специалистите в различните научно-технически области, както и за обществото като цяло. Използваният терминологичен апарат представлява ключов елемент за всяка наука, за всяка професия и за всяка сфера на човешката дейност въобще. Функционирането и осъществяването на каквато и да било човешка дейност днес е невъзможно без наличието на ясен, точен и строго определен набор от термини. Този набор от термини е наточен с две основни функции: отразяване на знанието в дадена област и осигуряване на научната и професионалната комуникация. Тук трябва да се има предвид следното много важно нещо, а то е, че като езикови знаци термините не възникват спонтанно в езика, а се създават от специалистите в съответ-

ните области. Ние приемаме постановката на Е. Пернишка за термините като знакове и на естествен, и на изкуствен език:

[...] използвайки термините като необходими елементи в своя език, специалистите се стремят да установят еднозначно съответствие между тях като означаеми и понятията за предмети, явления и връзки, означени с тези знакове. Това ги прави в известна степен условни, уговорени знакове, които се създават изкуствено, за разлика от общонародните думи, които се създават спонтанно и значението им се оформя естествено от говорещия колектив.

(Пернишка 1977: 292)

Доразвивайки тази теза, М. Попова казва:

Доколкото езиковата форма на термина може да бъде условен знак, с който се означава дадено научно, техническо или професионално понятие в относително затворен кръг от знакове, дотолкова тя принадлежи към условна семиотична система. Но доколкото този знак е езиков, със своя езикова форма и езикова семантика, дотолкова той принадлежи и на естествения човешки език, поради което проблемите, отнасящи се до него, са проблеми и на езикознанието.

(Попова 1983: 235)

От всичко, казано дотук, следва изводът, че създаването на термини е съзнателна творческа дейност и винаги е съзнателен, а не стихен процес и като такъв този процес е контролируем и регулируем.

Фокусът на настоящото изследване е поставен върху някои сходни терминологични явления и процеси, които се наблюдават в два генетично родствени и близки славянски езика – български и руски. Трябва да отбележим, че сходствата са твърде много и се отнасят до най-различни страни на терминологичната теория и практика, като цялостните етапи на терминообразуването, източниците за образуване на термини, вкл. и проблемите на заемането и калкирането на чужди термини, структурната характеристика на термините и терминоелементите, лексикално-семантичните отношения в терминологията и др. Всички тези въпроси са изключително обширни и не могат да се изчерпят в рамките на едно кратко изложение. Затова тук накратко ще се спрем само върху сходството при начините и средствата за терминологична номинация.

За да могат термините най-всеобхватно да изпълняват своите функции, от особено важно значение е въпросът за тяхното формал-

ноезиково изразяване чрез словообразователните техники на езика. Както е известно, терминологичната подсистема като част от лексикалната система на даден език не разполага със собствени езикови средства, а се гради върху морфологичната, синтактичната и словообразователната система на езика, в който се създава, при спазване на неговите словообразователни норми и при използване на същите словообразователни начини и модели, с помощта на които се попълва лексикалният състав на общоупотребимия език. Външната, материалната форма на термина се възприема като комплекс от звукове, които имат някакъв смисъл за носителите на даден език. Намирането на най-точния езиков израз на научното понятие е много важна и много сложна дейност, изискваща както професионална, така и лингвистична подготовка. Този езиков израз може да бъде осъществен чрез различни формални единици – непроизводна дума, производна дума, сложна дума и словосъчетание.

Както в българския, така и в руския език за образуване на езиковата форма на термина се употребяват три основни начина: лексикално-морфологичен, лексикално-семантичен и лексикално-синтактичен.

Лексикално-морфологичното терминообразуване представлява възникване на нови термини по образец на вече съществуващи в езика типове и модели чрез прибавяне на афиксални терминоелементи към произвеждащата основа или непосредствено към корена, както и чрез обединяване на основи в сложна дума. Този начин на терминообразуване е много богат и продуктивен. В зависимост от вида на афиксалните словообразователни морфемии тук се наблюдават следните подвидове: безсуфиксно, суфиксно, префиксно, префиксно-суфиксно терминообразуване и композиция. Всичките тези подвидове са много добре представени и в български, и в руски. Безсуфиксното образуване на формата на термина е по-слабо застъпено в сравнение с останалите. Най-активно този начин се използва при образуване на термини от мъжки род от префиксни глаголи. Напр. в български *недостиг, принос, откуп, подкуп, износ, захват, разлив, разпад* и др.; в руски *закат* (от гл. *закатить*), *перекос* (от гл. *перекосить*), *зажим* (от гл. *зажимать*), *захват* (от гл. *захватить*), *перегруз* (от гл. *перегрузить*), *обжиг* (от гл. *обжигать*), *отстрел* (от гл. *отстрелить*), *облет* (от гл. *облететь*), *вылет* (от гл. *вылететь*), *налет* (от гл. *налететь*), *разворот* (от гл. *разворотить*), *развал* (от гл. *развалить*), *перенос* (от гл. *переносить*), *разлив* (от гл. *разливать*), *расплав* (от гл. *расплавить*) и др.

Друг тип често използвани безсуфиксни термини и в двата езика са думи като *мир, власт, цар, война* и др. и чужди по произход термини като *вот, крах, култ, пакт, щурм, анекс, лоби* и др.

Суфиксното образуване на формата на термина е изключително активно и в български, и в руски и се състои в образуване на производни термини и терминоелементи с помощта на суфикси и суфиксоиди, които се поставят след корена или основата на изходната дума. Новообразуваните термини са производни най-вече от други съществителни имена, от други прилагателни имена и от глаголи. За терминологична номинация с помощта на суфикси се използват както общославянски по своя произход наставки, така и такива от чужд произход. От първата група най-често употребявани са *-тел, -ар, -ач, -ник, -чик (-щик), -еж, -ец, -ка, -ост, -ота, -ие, -ние, -ство* и др., а от втората – *-ист, -ант (-ент), -тор, -лог, -изъм* (рус. *-изм*), *-ция, -изация* и др. Втората група наставки принадлежат към културния пласт интернационализми, които произхождат от класическите езици латински и старогръцки. Термини, образувани по този начин, и в български, и в руски се употребяват във всички области на знанието и техният брой е изключително голям. Трябва да отбележим обаче, че независимо от поразителното сходство на словообразователни наставки, понякога между български и руски се наблюдава разлика в продуктивността и активността на някои от тях. Напр. суфиксът *-ар* в българския език е продуктивен, докато в съвременния руски език аналогичният *-арь* е недотам продуктивен и съществува тенденция за неговата замяна с по-продуктивните суфикси *-ник* и *-тель*. Напр. *лесарь* се заменя с *лесник, садарь* – със *садовник* и др.

Префиксният начин на терминообразуване също е твърде продуктивен и в двата езика. Той се изразява в образуване на производни думи с помощта на представки, които се присъединяват непосредствено към цялата произвеждаща дума, т.е. пред корена или пред други морфеми, стоящи пред корена. Префиксното образуване на формата на термините и терминоелементите в български и в руски също се характеризира с паралелно използване на славянски по произход префикси и префиксоиди като *над-, под-, без-, не-, съ-* (рус. *со-*), *пре-, пред-, противо-, свръх-* (рус. *сверх-*), както и на интернационалните *анти-, архи-, ультра-* (рус. *ультра-*), *контра-, суб-, вице-, ре-, де-, екс-* (рус. *экс-*), *транс-, про-, пост-, хипер-* (рус. *гипер-*), *супер-* и др. Примерите са многобройни и няма да се спираме подробно на тях. Тези префикси и префиксоиди се добавят и към съществителни имена, и към прилагателни имена, и към причастия, като прилагателните имена и причастия-

ята могат да се употребяват както субстантивирано и самостоятелно като термини, така и несамостоятелно като терминоелементи в състава на термини словосъчетания. Интересно явление при префиксното терминообразуване е синонимията между чуждоезиковите и славянските по произход префикси и префиксоиди. Напр. конкуренцията между чуждите *супер-* и *ултра-* и българското *свръх-* (рус. *сверх-*), конкуренцията между *анти-* и *контра-* и славянското *противо-*. Тенденцията тук е чуждоезиковият елемент да измества славянския.

Тенденция към засилване на своята роля и активност и в двата езика днес бележи префиксо-суфиксното образуване на формата на термините и терминоелементите. То се състои в едновременното присъединяване и на префикси, и на суфикси към произвеждащата основа. По този начин в български и в руски днес се образуват огромен брой термини и терминоелементи в най-различни области на знанието. Много разпространен е този способ в политическата, медицинската, химическата, биологическата, географската, техническата и др. терминология. Основните модели тук са два: префикс + основа на съществително име + суфикс и префикс + основа на глагол + суфикс. Ето няколко примера: *безвластие, примирие, съпартиец, сътрудник, експрезидентски, преструктуриране, предоговаряне, предизборен, противоракетен, свръхзвук* и др. Почти в непроменен вид тези термини и терминоелементи се срещат и в руски език. Ето няколко други примера от руски език: *противообледенител, прибрежие* (и *прибрежный*), *приморье, прижигание, присердие, привязка, приклепка, разветвление, разрядка* и др.

Изключително често срещано и в български, и в руски е композиционното образуване на формата на термините и терминоелементите. Това става чрез съединяване на две или повече основи на пълнозначни думи в една сложна дума, като мотивиращите основи могат да се свързват със или без съединителна морфема. Успоредно със съчетаването на двете основи се прибавят и необходимите афикси и афиксоиди. Според характера на отношението между съставките сложните термини и терминоелементи и в двата езика са от два типа: със съчинително отношение между съставките, т.е. когато те са в равноправно положение, и с подчинително отношение между съставките, т.е. когато те са в неравноправно положение и едната зависи от другата. Към първата група спадат термини като *марксизъм-ленинизъм, армия освободителка, летец космонавт, ракета носител* и др. При сложните имена, при които едната основа зависи от другата, в смислово отношение най-често втората част е независима, а първата е зависима и се

явява като нейно пояснение. Броят на такива термини и терминоелементи е изключително голям, като се срещат най-различни комбинации между славянски и неславянски по произход елементи. Само от славянски елементи са образувани термини като *народовластие, самоотбрана, равноправие, боеспособност, правомощие, самолетносач* и др. Комбинация между славянски и неславянски основи има при *многopартийност, самокритика, народнодемократичен, външнополитически* и др.

Лексикално-семантичният начин за терминологична номинация в български и в руски и днес се отличава с актуалност и висока продуктивност. Основното при този начин е, че формата на новите термини се появява в резултат на изменение на смисловата страна на думите, като семантичното преобразуване е свързано с многозначността. Образованите посредством семантичния начин думи не са нови по състав. Те имат един и същ морфемен строеж и граматични свойства с изходните думи. Също така появата на нови значения в семантичната структура обикновено протича постепенно и се свързва с употребата на думата в различни контексти. В. П. Даниленко казва:

Пътят на превръщането на общонародните думи в терминологични названия преминава през семантична специализация, която започва с тяхната употреба в специални контексти. Характерно е, че думите, взети от общонародния език и приспособени за назоваване на специални понятия, нерядко е можело да бъдат използвани едновременно в няколко области и в различни сфери. Като правило това са били многозначни по семантичната си природа думи. В специалните области те са се използвали за изразяване на едно от присъщите им значения, което се е откроявало контекстуално. При това те не губят връзката си с общонародния език и остават негова принадлежност.

(Даниленко 1977: 98 – 99)

Най-използваните семантични техники за терминологична номинация са метафората и метонимията. М. Попова ги нарича „универсални техники за вторична номинация, чрез които дадена единица, вече съществуваща в езика, започва да се употребява в ново за нея значение. Следователно въпросът се отнася за назоваване на друг обект или явление, т.е. даденото название започва да изпълнява вторична номинационна функция“ (Попова 2012: 334). „Съдържателният механизъм на терминологичната метафора е мисловна операция, при която върху основата на сравнение се осъществява взаимодействие между двете значения – първичното значение на съществуващата в

езика дума и другото, новото значение, появило се в професионалната сфера, което се назовава със същата дума“ (Попова 2012: 359). Поради спецификата на съответната сфера в български и в руски често метафората се използва за образуване на термини в областта на политическата терминология. Руският изследовател Анатолий Прокопиевич Чудинов казва:

Метафоричността е един от най-важните признаци на съвременната руска агитационно-политическа реч. Метафоричните модели ярко отразяват съвременните представи за руската действителност и за езиковия вкус на епохата. В метафоричното огледало се отразяват светоусещането на гражданите, представите им за спецификата на съвременния етап от икономическото и политическото развитие на Русия, отношението им към властта и опозицията, към политическата дейност и новите условия на живот и реакцията им на най-важните събития в живота на държавата.

(Чудинов 2001)

Чрез метафоричен пренос на значението и в български, и в руски възникват термини като *корпус*, *имунитет*, *блокада*, *интервенция*, *реставрация* и др. Други такива термини в руски език са напр. *улитка* (*охлюв*). Като анатомически и медицински термин тази дума значи „*вътрешната част на ухото*“ въз основа на общия признак „форма“; *башимак* (*обувка*), като технически термин „*подложка*“ въз основа на общия признак „*нещо, което се намира „под“ или „отдолу“*“; *пояс* (*пояс, колан, кръст на тяло*), но като географски термин напр. „*тропическия пояс*“, като икономически термин „*тарифният пояс* (*тарифна зона*)“ въз основа на общия признак „*нещо, което опасва и обхваща*“; *собачка* (*кученце*), като военен термин „*спусък на пушка*“; *вилка* (*вилка за ядене*), като технически термин „*детайл, част от устройство или машина с раздвоен край*“ въз основа на общия признак „форма“; *гусеница* (*гъсеница*), като технически термин „*гъсенична верига*“ въз основа на общите признаци „форма и начин на придвижване“.

Много термини, образувани чрез метафора, се срещат и при термините словосъчетания. Напр. рус. *холодная война*, *нежный развод*, *утечка мозгов*, *марионетное правительство*, *финансовый коллапс* и др.

Метонимията е по-рядко срещан терминообразователен модел в сравнение с метафората. Тя също е вид вторична номинация и при нея също се наблюдават процеси на семантично преобразуване, вследствие на които названието на един предмет или явление започва да се

употребява за название на друг предмет или явление. Съществената разлика е, че при метафората това става въз основа на някаква прилика, сходство или подобие, докато при метонимията — въз основа на трайна, постоянна, естествена и вътрешно присъща връзка между двата обекта. Е. Пернишка отбелязва, че „при метонимията се използва знанието за цялото понятие с неговите части, приложение, начин на съществуване. Благодарение на това знание се извличат и акцентуват отделни страни на това цяло и се постига нова номинация чрез стара лексикална единица“ (Пернишка 1993 : 84). В изследването си, посветено на вторичната номинация при конкретните съществителни имена в руския и българския език, П. Легурска обяснява съдържателния механизъм на метонимията като „мисловен акт, при който формалното понятие на първичното значение на думата се превръща в родова сема на вторичното значение и съставя общата част на първичното и метонимичното значение“ (Легурска 1982: 13). Споменатите изследователки акцентират върху наличието на обща част за двете значения. Поради тази обща част думата, която е първично название на изходното значение, става название и на новото значение, т. е. започва да изпълнява вторична номинационна функция.

Чрез метонимичен пренос са получени термини като *сини каски, червени барети, работна ръка, здравна каса, държавен глава, официални лица, доходи на глава от населението* и др. Напр. при *здравна каса* цялата институция е назована с името на финансовия ѝ отдел. Наименованието на международните въоръжени сили на ООН за поддържане на ред в райони с локални войни и сблъсъци *сини каски* произтича от синия цвят на каските, които носят войниците, т.е. с названието на част от облеклото на военнослужещите е назована цялата войскова единица.

Много характерен и за българския, и за руския език тип метонимия е, когато чрез името на действието се назовава и неговият вършител. По този начин *командване* освен *ръководене, разпореждане, издаване на заповеди* означава и хората, които вършат всичко това, и е събирателно название на военнослужещи, които заемат различни командни и ръководни длъжности във въоръжените сили. В руски *командование* означава както *действие по значению глагола командовать*, така и *лица ръководящего офицерского состава, стоящие во главе воинских формирований*. Аналогичен е случаят при термина *опозиция*, където с името на действието (противопоставяне, несъгласие) се означава и субектът на действието (политическа партия или коалиция, която се противопоставя на управляващите и на тяхното

правителство). Друг такъв случай е терминът *защита*, който означава и действието *защитавам*, и вършителите на това действие, напр. *адвокат или състав от адвокати* в юридическата терминология и *част от отбор с такива функции* в спортната терминология.

Третият основен начин за образуване на термини в съвременната българска политическа терминология е **лексикално-синтактичният**. Чрез лексикално-синтактичното терминообразуване се създават термини словосъчетания, чийто брой днес е огромен. Един от най-актуалните въпроси днес е въпросът за характерните езикови особености на термините словосъчетания и начините за тяхното образуване и функциониране в езика. В. П. Даниленко казва:

Термините словосъчетания по количество заемат едно от първите места в почти всяка отраслова терминология. Този традиционен начин за създаване на специални названия днес заема водещо място в словообразуването на съвременната руска терминологична лексика. Термините словосъчетания се предпочитат по силата на факта, че са способни във възможно най-голяма пълнота да отразят всички необходими отличителни признаци на даденото понятие.

(Даниленко 1977: 131 – 132)

Като съединения на две, три или повече пълнозначни думи термините словосъчетания представляват смислово, граматическо и назоващо единство. От една страна, те са съставени от отделни думи, всяка от които запазва своята лексикално-граматична и лексикално-семантична самостоятелност, поради което цялото словосъчетание има значение, произтичащо от значението на отделните думи и от връзката между тях. От друга страна, цялото словосъчетание като една единица става название на едно понятие от дадена научна или професионална област. Термините словосъчетания имат постоянен лексикален състав и постоянен словоред и притежават най-различни синтактични и структурно-позиционни модели. Основно те биват безпредложни и предложни. И в двете групи се срещат двукомпонентни, трикомпонентни и многокомпонентни модели. Броят им е огромен в най-различни области на знанието и затова няма да посочваме конкретни примери. Ще отбележим само следния факт. По наши наблюдения в количествено отношение в руския език безпредложните термини словосъчетания са повече, отколкото в български. Може би това се дължи на факта, че руският език е синтетичен език с богато развита падежна система, докато българският език е предимно аналитичен език, в който няма падежи. Затова много безпредложни термини

ни словосъчетания на руски в българския език са предложни конструкции. Напр. *гонка вооружений – надпревара във въоръжаването, принцип территориальной целостности государства – принцип за териториалната цялост на държавата, допрос свидетелей – разпит на свидетелите, защита гражданских прав – защита на гражданските права, зона влияния – зона на влияние, милитаризация экономики – милитаризация на икономиката, оружие массового поражения – оръжие за масово поразяване, глобальные проблемы современности – глобални проблеми на съвременността*, и др.

Интересен е фактът, че в руски научни текстове, когато има синонимни варианти между термини словосъчетания *със* и *без* предлог, често се предпочитат безпредложните. Напр. терминът *клапанная пружина* се предпочита пред термина *пружина с клапаном*, *цилиндровый блок* – пред *блок с цилиндром*, *мембранная арматура* – пред *арматура с мембраной*, *испытание надежности* – пред *испытание на надежность* и др.

В заключение ще кажем, че сравнителните терминологични изследвания са важна част от съвременното терминознание, защото ни предлагат палитра от много любопитни и нерешени проблеми, чието изучаване може да доведе до интересни изводи. Основният извод от настоящото изследване е, че в областта на терминологичната номинация при образуване на езиковата форма на термините между български и руски се наблюдава висока степен на сходство и еквивалентност. Разбира се, това не е нетипично, когато става дума за два генетично свързани и близкородствени езика. Тези езици ни предлагат още много въпроси, отворени за бъдещи проучвания, посредством които изследователската картина на сравнителните терминологични изследвания може да бъде непрестанно допълвана и обогатявана.

ЛИТЕРАТУРА

- Даниленко 1977:** Даниленко, В. П. *Русская терминология: опыт лингвистического описания*. [Danilenko, V. P. *Russkaya terminologiya: opyt lingvisticheskogo opisaniya*.] Москва: Наука, 1977.
- Легурска 1982:** Легурска, П. *Вторични лексикални номинации на конкретните съществителни имена в българския и руския език*. Автореферат на дисертация. [Legurska, P. *Vtorichni leksikalni nominatsii na konkretnite sashtestvitelni imena v balgarskiya i ruskiya ezik*. Avtoreferat na disertatsiya.] София, 1982.
- Пернишка 1977:** Пернишка, Е. Някои семантични особености на термините с оглед на връзката им с общонародния език. [Pernishka,

Е. Nyakoi semantichni osobenosti na terminite s ogled na vrazkata im s obshtonarodniya ezik.] // *сп. „Български език“*, 1977, № 4, 292 – 296.

Пернишка 1993: Пернишка, Е. *За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена.* [Pernishka, E. *Za sistemnostta v leksikalnata mnogoznachnost na sashtestvitelnite imena.*] София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1993.

Попова 1983: Попова, М. По някои въпроси за съотношението между понятийно съдържание и езикова форма в терминологията. [Popova, M. *По nyakoi vaprosi za saotnoshenieto mezhdru ponyatiyno sadarzhanie i ezikova forma v terminologiyata.*] // *Български език за чужденци. Актуални проблеми на обучението.* София: ИЧС и СУ, ФСФ, 1983, 235 – 243.

Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията.* [Popova, M. *Teoriya na terminologiyata.*] Велико Търново: Знак 94, 2012.

Чудинов 2001: Чудинов, А. П. *Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры.* [Chudinov, A. P. *Rossiya v metaforicheskom zerkale: kognitivnoe issledovanie politicheskoy metafory.*] Екатеринбург, 2001, <<http://www.philology.ru/linguistics2/chudinov-01.htm>> (28.10.2017).